

SUPSIDIJARNOST, POLICY, OMC? HRVATSKA KULturna POLITIKA U EUROPSKOM KONTEKSTU

dr. sc. Jaka Primorac

Odjel za kulturu i komunikacije

Institut za razvoj i međunarodne odnose (IRMO), Zagreb

jaka@irmo.hr

Sažetak

Članak će se koncentrirati na utjecaj europskih integracija na kulturnu politiku Republike Hrvatske pri čemu će fokus biti stavljen na tri koncepta važna za polje kulture u europskom kontekstu. Kao prvo, biti će razmotren princip supsidijarnosti koji proizlazi iz članka 167. Ugovora o funkcioniranju Europske unije (UFEU) kojim se uspostavljaju načela i okvir kulturne politike, a kojima je kultura primarno u nadležnosti država članica. Kao drugo, razložit će se pitanje *policyja* tj. ostalih javnih politika koje transverzalno utječu na polje kulture s jedne strane, te *policyja* promatranog kroz EU programe kao određene *implicitne* kulturne politike Europske unije. Kao treće, raspraviti će se i model mekog prava EU-a kao što je otvorena metoda koordinacije - OMC (*open method of coordination*), koja je zamišljena kao dobrovoljna platforma zemalja članica radi njihove bolje usklađenosti u određenim pitanjima, a koja je korištena i u polju kulture. U radu će naglasak biti stavljen na implikacije ovih konceptata na područje kulturne baštine, posebice pisane baštine sa osvrtom na pozicioniranje kulture RH u Europskoj uniji.

Ključne riječi: kulturna politika, supsidijarnost, javne politike, policy, Europska unija, otvorena metoda koordinacije - OMC (*open method of coordination - OMC*), Hrvatska.

Uvod

U posljednjih nekoliko godina u javnom diskursu o kulturnoj politici u kontekstu Europske unije pojavio se određeni broj pojmova koji opetovanim korištenjem djelomice pridonose mistifikaciji cjelokupne priče o kulturi unutar integracijskih procesa. To su najčešće pitanja vezana uz princip supsidijarnosti, transverzalnost kulturne politike, važnost *policy* procesa, te doprinosa otvorene metode koordinacije u procesu stvaranja instrumenata kulturne politike. Međutim, postavlja se pitanje što se krije iza tog *euro-diskursa* i kakve su implikacije navedenih konceptata na kulturu u Republici Hrvatskoj. Upravo bih ovim tekstom željela doprinijeti raščaravanju nekih od ovih pojmova koji se koriste u kontekstu diskusija o procesima europskih integracija, a

vezani su uz područje kulture, te ukazati koje su posljedice (upotrebe) ovih koncepata u našem lokalnom kontekstu. Pri tome bih dijelom željela ukazati i na to kakve ovi koncepti imaju poveznice sa samim područjem kulturne baštine, poglavito u kontekstu pisane baštine o kojoj je najviše riječi u ovom zborniku. Dakle, u ovom ću se tekstu koncentrirati na utjecaj europskih integracija na kulturnu politiku Republike Hrvatske pri čemu će fokus biti stavljen na tri koncepta važna za polje kulture u europskom kontekstu, a to su koncept supsidijarnosti, koncept policyja, te model mekog prava pod nazivom otvorena metoda koordinacije (OMK).

Princip supsidijarnosti

Premda su od samih početaka Europske zajednice, a potom Europske unije kulturni aspekti uzimani u obzir, kultura se zapravo u užem fokusu javnih politika Europske unije pojavila relativno nedavno. Europska komisija je tijekom sedamdesetih, a potom nešto intenzivnije osamdesetih te devedesetih godina intenzivirala komunikaciju i aktivnosti u tom području, što je rezultiralo i s dokumentima posvećenima potrebi jačanja utjecaja i posvećenosti Europske unije prema tom polju, a posebice otvorenosti prema snažnijoj kulturnoj suradnji.¹ Kultura je izravno spomenuta tek 1992. godine uvođenjem članka 128. u Ugovor iz Maastrichta (Ugovor o Europskoj uniji) koji je potom postao članak 151. Ugovora iz Amsterdama, a sada je članak 167. Ugovora o funkcioniranju Europske unije.² Upravo je navedenim člankom određen fokus interesa Europske unije na tom polju, a koji se većinom tiče kulturne razmjene i suradnje između država članica.

Dakle, može se reći da na nivou Europske unije kulturna politika nije striktno određena – ona je na nivou javnih politika Europske unije područje na kojem se primjenjuje *princip supsidijarnosti*. Princip supsidijarnosti podrazumijeva da se državama članicama ostavlja pravo odlučivanja formuliranja politika i donošenja odluka o financiranju na određenom polju. Samim time je djelovanje Europske unije na području kulture vrlo ograničeno; ono je dopušteno u smislu kako bi dopunjavalo kulturnu politiku država članica na određenim područjima u kojima države članice nisu u mogućnosti djelovati u obimu u kojem bi to bilo poželjno. Neka od tih područja gdje Europska unija ima svoje, može se reći, nadopunjavajuće

1 Nina Obuljen, „Aktivnosti EZ i EU na području kulture“, u: *Program Europske unije za kulturu*, ur. Anja Jelavić (Zagreb: Ministarstvo kulture RH, 2007). URL: <http://www.min-kulture.hr/userdocsimages/kkc/Program%20Europske%20unije%20za%20kulturu.pdf> (20. studenog 2014).

2 Pročišćeni tekst Ugovora o Europskoj uniji i Ugovora o funkcioniranju Europske unije. URL: <http://www.mvep.hr/custompages/static/hrv/files/pregovori/111221-lisabonski-prociscena.pdf> (20. studenog 2014).

djelovanje su na primjer: očuvanje europske kulturne baštine, suradnja između kulturnih institucija raznih zemalja ili promicanje mobilnosti kulturnih djelatnika/ica. Što se tiče baštine i to u kontekstu pisane baštine, mogućnosti djelovanja su vidljive kroz npr. stavak 2, članka 167. TFEU-a koji glasi: „Djelovanje Unije usmjereno je prema poticanju suradnje između država članica te, prema potrebi, podupiranju i dopunjavanju njihovog djelovanja u sljedećim područjima: poboljšanju poznavanja i popularizacije kulture i povijesti europskih naroda; očuvanju i zaštiti kulturne baštine od europske važnosti; nekomercijalnoj kulturnoj razmjeni, umjetničkom i književnom stvaralaštvu, uključujući i stvaralaštvo u audio-vizualnom sektoru.”

Upravo se oko principa supsidijarnosti u kulturi, kao i o opsegu djelovanja Europske unije u području kulture vode žustre rasprave već duži niz godina.³ Različite su struje oko toga treba li Europska unija imati jači upliv na područje kulture, te ukoliko da, koliko bi tog utjecaja bilo adekvatno. Upravo su i programi poput *Kultura 2000* stvoreni kako bi se jače djelovalo na tom području, dok je stvaranjem programa *Kreativna Europa* (koji je nastao spajanjem bivšeg programa *Kultura 2007*, te programa *MEDIA*) barem na deklarativnoj razini naglašeno jačanje zauzimanja za područje kulture.⁴ Neki analitičari kulturnih politika smatraju da se upravo princip supsidijarnosti koristi od strane određenih država članica kao isprika za nedjelovanje u području kulture, te da se time posredno utječe na daljnje oslabljivanje kulturne infrastrukture financijski ranjivijih država članica koje nisu same u mogućnosti u dovoljnoj mjeri adekvatno financirati kulturni sektor, što princip supsidijarnosti podrazumijeva.⁵ Drugi se pak autori/ce zalažu da se upravo principom supsidijarnosti održava i podupire kulturna raznolikost (unutar) Europske unije te da bi snažnije djelovanje instrumenata na EU razini tome moglo naštetiti. Dakle, može se reći da se unatrag posljednjih nekoliko godina upravo rasprava o europskoj kulturnoj politici tj. politikama odvijala na kompleksnom razmeđu između zagovaranja jače implementacije članka 167. TFEU-a i time snažnije formulacije kulturne politike na europskoj razini s jedne strane, te zagovaranja

3 Vidi: Clive Barnett, „Culture, policy and subsidiarity in the European Union: From symbolic identity to the governmentalisation of culture“, *Political Geography* 20/2001., br. 4, 405-426;

Therese Kaufmann i Gerald Raunig, „Anticipating European Cultural Policies. Position Paper on European Cultural Policies“, URL: <http://eipcp.net/policies/aecp/kaufmannraunig/en> (23. siječnja 2015);

Ksenija Vidmar-Horvat, „The Predicament of Intercultural Dialogue: Reconsidering the Politics of Culture and Identity in the EU“, *Cultural Sociology* 6/2012., br. 1, 27-44.

4 Za detaljnu analizu predloženog programa *Kreativna Europa* vidi: Mercer i sur. *The Culture Strand of the Creative Europe Programme 2014-2020*. Note. (European Parliament, 2012).

5 Chris Shore, „In uno plures (?) EU Cultural Policy and the Governance of Europe“, *Cultural Analysis* 5/2006., 7-26.; Kaufmann i Raunig, nav. dj.

principa supsidijarnosti kao zaštitnika kulturne raznolikosti s druge strane. Postavlja se pitanje balansa i jednog i drugog zahtjeva, koji je teško učiniti s obzirom da se navedeni zahtjevi zasnivaju na različitim principima shvaćanja *kulture*.⁶ Posljednjih desetak godina primjetno je jačanje zauzimanja za principe instrumentalizacije i komercijalizacije kulture od strane određenih dionika Europske unije zalaganjem za promociju kulturnih i kreativnih industrija. Upravo je s ulaskom u recesiju ovakav pristup ukazao na svoje slabosti, te na nužnost daljnjeg isticanja važnosti podupiranja kulture kao javnog dobra.

Ono što je vrijedno istaknuti jest i to da je paralelno došlo do osnaživanja djelovanja trećeg sektora u kulturi na europskoj razini, koji je stvorio mnogo inicijativa, suradnji i zagovaračkih aktivnosti koje su bile usmjerene zauzimanju za jače financiranje i zastupanje interesa europskog kulturnog sektora.⁷

Ujedno je važno naglasiti razlikovanje pozicija različitih dionika na europskoj razini, gdje je istaknuta pozicija Europskog parlamenta kao zagovarača kulture nasuprot pretežito tržišnoj orijentaciji Europske komisije (gdje se stajališta također razlikuju prema opsegu rada određenih Općih uprava) i Odbora regija (COR) gdje je kultura promatrana uglavnom iz perspektive doprinosa lokalnoj zajednici. Međutim, nije samo navedeni članak 167. TFEU Ugovora taj koji ima važnost za kulturni sektor; na njega posredno djeluju i one odredbe Ugovora koje se ne odnose izričito na kulturu na što se nadovezuje pitanje transversalnosti – o čemu će biti riječi u sljedećem poglavlju.

Policy

Kada razmatramo pitanja od interesa za javne politike, te kada se bavimo analizom javnih poslova, u posljednjih nekoliko dekada se kako u politološkoj teoriji, pa tako i šire, javlja sve veći interes za *policy* analizu. Razlog zbog kojeg ostavljam pojam *policy* u engleskom nazivu u kurzivu proizlazi iz razloga ne samo njegove kompleksnosti i širine područja koja zahvaća, nego i zbog toga što sam izraz nema ekvivalenta u hrvatskom jeziku. Na činjenicu da je sam pojam teško prevodiv na hrvatski jezik ukazao je i Zdravko Petak, prevoditelj jednog od ključnih

6 Barnett, nav. dj.; Shore, nav.dj., 19

7 Među najznačajnijim inicijativama takvog tipa trebalo bi spomenuti *We Are More!* kampanju koju je pokrenula *Culture Action Europe* – krovna organizacija za zagovaranje umjetnosti i kulture u Europi. Više o manifestu kampanje *We Are More!* koja je bila usmjerena zagovaranju jačeg financiranja kulture u europskom budžetu za razdoblje 2014.-2020. te samoj krovnoj organizaciji *Culture Action Europe*. URL: <http://www.wearemore.eu/manifesto/> (23. siječnja 2015).

djela iz tog područja knjige *Policy* Hal K. Colebatcha, ostavivši tako i sam naziv knjige u izvorniku na engleskom. Ključni razlog za tu odluku leži upravo iz potrebe kako bi se napravilo jasnije razlikovanje od pojma *politika* koji dolazi od *politics*. Kako kaže sam prevoditelj: „*Politics* označava područje primjene političke moći, iracionalni manevarski prostor, da se poslužimo poznatom sintagmom Karla Manheima, dok *policy* obilježava onaj dio političkog života koji smjera određenom konkretnom cilju i rješavanju problema s kojima je suočena politička zajednica“⁸. Međutim, budući da se unutar *policy* procesa pojavljuju pitanja i problemi o kojima ne odlučuju samo vlade, nego on uključuje i djelovanje dionika i (njihovih) rješenja iz ostalih područja, tada se moramo pozabaviti i pitanjem transverzalnosti.

Pitanje transverzalnosti

Kako sam već napomenula u prethodnom poglavlju, problemi koji se tiču kulture nisu samo u domeni kulturne politike, nego se dotiču i drugih javnih politika kao što su ekonomska, prostorna, medijska, porezna politika itd. Dakle, sve je više potreban intersektorski pristup koji povezuje više različitih djelatnosti. U tom kontekstu valja spomenuti da se sve više govori o nastajanju *konvergenijske kulture*. Kada govorimo o konvergenijskoj kulturi prvo moramo spomenuti tehnološku konvergenciju pod kojom podrazumijevamo stapanje (tele)komunikacija i informacijskih tehnologija koja otvara nove mogućnosti za kulturnu interakciju. Međutim, konvergencija se ne događa samo na tehnološkoj razini – ona implicira stapanje višestrukih medijskih sistema, što omogućuje da kroz njih različiti medijski sadržaji cirkuliraju i supostoje.⁹ Ove mogućnosti dozvoljavaju brzi protok simbola preko virtualnih i fizičkih granica koji za posljedicu (između ostalog) imaju procese hibridizacije kulturnih oblika i (lokalnu) kulturnu promjenu. Na ovaj se način razvijaju novi oblici interkulture komunikacije, što povećava raznolikost u realnoj, ali i u digitalnoj domeni. Sve ove kulturne promjene nastaju tako velikom brzinom da je teško procijeniti implikacije novonastalih uvjeta (uključujući pitanja privatnosti i slobode govora) – kako za korisnike, tako i za zakonodavce.

Pitanja vezana uz kulturu nisu više samo u domeni vlada nego su također pod utjecajem procesa i aktera iz drugih područja, pa tako u kontekstu kada se govori o javnim politikama u kulturnom sektoru, često se spominje i prenošenje politika (*policy transfer*) kao i *policy* učenje, tj. načini na koji vlade prihvaćaju (u cijelosti

8 Zdravko Petak, Pogovor knjizi H. K. Colebatcha *Policy* (Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2002), 127.

9 Henry Jenkins, *Convergence Culture. Where Old and New Media Collide* (New York: New York University Press, 2006).

ili djelomično) *policy* odgovore iz ostalih jurisdikcija.¹⁰ Regulacija intelektualnog vlasništva, modeli potpore malog i srednjeg poduzetništva u npr. kulturnim i kreativnim industrijama, porezna stopa na knjigu i druge kulturne proizvode, ili npr. naknada za javnu posudbu, porezne olakšice na sponzorstva u kulturi samo su neka od transverzalnih pitanja, koja se ne mogu rješavati samo instrumentima kulturne politike. Postavlja se pitanje koliko je to moguće učiniti već sada i na koji način treba pristupiti stvaranju javnih politika, jer postaje evidentno da promjene koje se odvijaju na području kulture nije moguće regulirati samo kroz kulturne politike. Točnije rečeno, ono što se postavlja kao pitanje jest kako proširiti definiciju kulture s *policy* strane i kako sukladno tome djelovati. Dakle, u doba konvergencijske kulture nije više moguće isključivo sektorski pristupiti nijednome području, te je zato potrebno otvoriti i stvoriti prostore za dijalog aktera iz cijelog sektora.

EU programi kao implicitna kulturna politika EU

Kao što je bilo napomenuto u prethodnom poglavlju, kulturna politika nije striktno određena na nivou Europske unije. Tek se upravo putem programa kao što su *Kultura 2000*, *Kultura 2007*, a potom i kreiranjem programa *Kreativna Europa* (koji je nastao spajanjem bivšeg programa *Kultura 2007*, te programa *MEDIA*), naglasilo snažnije zauzimanje za područje kulture. Upravo na taj način možemo govoriti i o implicitnoj kulturnoj politici u određenom području - ona često ne postoji eksplicite u vidu posebnih strateških orijentacija, jasnih smjernica te određenih instrumenata. Međutim, postoji određen broj instrumenata koji se odnose na to područje, te na osnovu kojih možemo zaključiti da ta određena politika ipak (implicitno) postoji. Dakle, programi poput *Kultura 2007. - 2013.* i *MEDIA 2007*, a sada *Kreativna Europa 2014. - 2020.* su primjeri takvih EU programa koji potiču suradnju država članica, ali i njihovu suradnju s trećim zemljama. Međutim, među njima također možemo ubrojiti i dugogodišnji program Europske prijestolnice kulture (EPK), kao i programe nagrada u kulturi kao što su Nagrada Europske unije za književnost (*European Union Prize for Literature*), Nagrada EU-a za kulturnu baštinu/Nagrada Europa Nostra (*European Union Prize for Cultural Heritage/Europa Nostra Awards*), Nagrada Europske unije za suvremenu glazbu, ili Nagrada Europske unije za pomicanje granica (*EBBA – European Border Breakers Awards*) i slično.¹¹ Utjecaj na kulturu imaju i neki drugi programi Europske unije koji nisu

10 Dolowitz i Marsh u: Colebatch. nav. dj., 124

11 Što se tiče same apsorpcije fondova, broja aplikacija te tipu projekata koji se nude, više informacija može se naći na mrežnim stranicama Ministarstva kulture RH, Uprava za međunarodne kulturne odnose, europske poslove i javnu komunikaciju. URL: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=9932> (23. veljače 2015).

striktno određeni prema kulturi, a koji su u svojim programskim smjernicama imali ili imaju uključenu kulturu. Tako je npr. u programima CARDS, PHARE, ISPA and IPA bilo moguće naći programe koji su bili okrenuti razvoju kulturne baštine, kulturnog turizma i slično.¹² Upravo se unutar samih tih programa provlače i određene teme vezane uz kulturu (što ovisi o samom pozivu na prijave), pa samim time na posredan način utječe na razvoj određenog područja u Europi, premda tako npr. nije eksplicito naglašeno.

Otvorena metoda koordinacije - OMK

Otvorena metoda koordinacije - OMK je metoda zajedničkog utvrđivanja ciljeva država članica koja je za područje kulture uvedena 2008. godine na osnovi Europske agende za kulturu. Ona podrazumijeva metodu zajedničkog odabira pokazatelja te usporedbi ciljeva ostvarenih u državama članicama i razmjeni informacija o primijenjenim rješenjima. Samim time, ona predstavlja model mekog prava EU-a tj. ona je dobrovoljna platforma država članica radi njihove bolje usklađenosti u određenim pitanjima. O otvorenoj metodi koordinacije govorimo kao o mekom pravu zato što rezultati metode nisu pravno obvezujući za uključene strane. Dogovori kreirani ovim procesom su preporučujući, ali ne i obvezujući što čini upotrebu ovog pristupa vrlo fragilnom.

Za područje kulture radne skupine djelovale su unutar postavljenih tema koje su određene prema *Radnom planu za kulturu za period 2011. - 2014.* koji je imao šest prioritetnih područja, te posljedično time i radnih skupina. Navedena prioritetna područja su bila sljedeća: kulturna raznolikost, interkulturalni dijalog i dostupna te inkluzivna kultura, kulturne i kreativne industrije, vještine i mobilnost, kulturna baština, uključujući i mobilnost kolekcija, kultura i vanjski poslovi; te kulturna statistika.¹³ Od 2008. godine radilo je 14 OMK radnih grupa, za čije su potrebe kreirani i različiti izvještaji za potrebe kulturnog sektora. Tako je za potrebe baštinskog sektora publiciran i izvještaj o mapiranju programa i projekata iz područja kulturne baštine, među kojima se mogu naći i zanimljivi projekti vezani uz pisanu baštinu.¹⁴

12 Prema analizi projekta financiranih od strane programa CARDS, PHARE, IPA koje je na europskoj razini proveo Institut Ericarts u suradnji s organizacijom CSES, takvi projekti su većinom bili vezani uz područje kulturnog turizma, revitalizaciju i izgradnju infrastrukture uz kulturno-baštinske projekte, te informacijske infrastrukture vezane uz kulturne projekte. URL: <http://www.ericarts.org/web/news.php?aid=192> (21. veljače 2015).

13 Tijekom pisanja ovog teksta plan za sljedeće razdoblje je bio u pregovorima.

14 Izvještaj iz 2014. godine. Mapping of Cultural Heritage actions in European Union policies, programmes and activities. URL: http://ec.europa.eu/culture/library/reports/2014-heritage-mapping_en.pdf (21. veljače 2015).

Umjesto zaključka

U ovom poglavlju pokušala sam pružiti prikaz nekih od ključnih koncepata važnih za razumijevanje razvoja kulturnih politika na europskoj razini, a koji posljedično imaju utjecaja na politike (pisane) baštine. Pokušala sam u tekstu ukazati koliko je važno jasnije definiranje kulturne politike kao i ostalih (javnih) politika usmjerenih prema kulturi na nacionalnoj razini, što proizlazi iz prethodno elaboriranog principa supsidijarnosti, kojim je kultura stavljena na brigu država članica. Samim time, pokušala sam pokazati na nužnost jasnijeg elaboriranja prioriteta kulturne politike izraženih kroz stvaranje novih instrumenata potpore, ali i kroz pojačano financiranje kako na nacionalnoj tako i na lokalnim razinama. Ujedno, važno je istaknuti kako je nužna (daljnja) potpora (kako financijska tako i organizacijska), za participaciju na projektima Europske unije, a koje same kulturne organizacije nisu u mogućnosti u potpunosti iznijediti zbog kompleksnosti procedura, iznosa sufinanciranja i slično. Ukoliko se žele iskoristiti sredstva Europske unije koja su otvorena i za hrvatske partnere, tada to također treba biti vidljivo i kroz sufinanciranje domaćih projekata. Sufinanciranje je obveza projektnih partnera čime oni pokazuju svoju predanost projektima, a nedostatak sredstava kod lokalnih partnera je jedan od glavnih problema hrvatskih partnera.

Također je nužna i dinamičnija uloga svih dionika kulturne politike u postojećim tijelima i radnim skupinama, kako bi se što bolje mogle artikulirati raznorodne potrebe kulturnog sektora kako na lokalnoj, nacionalnoj, tako i na europskoj razini. Pri tome sam naglasila i važnost rada raznorodnih dionika kulturne politike putem otvorene metode koordinacije (OMK) u kulturi i njenih radnih skupina u odabranim prioritetnim područjima među kojima je dosad fokus bio stavljan i na kulturnu baštinu. U tom smislu je također važno i pojačano umrežavanje s europskim krovnim organizacijama, kao što je npr. za knjižničarski sektor važna kontinuirana komunikacija s EBLIDA-om – Europski ured za knjižnične, informacijske i dokumentacijske usluge, i dr. Sve ove aktivnosti nije jednostavno provesti u kontekstu sve manjih izdvajanja za kulturu na nacionalnoj razini, čime sam princip supsidijarnosti pokazuje svoje naličje. U takvom je kontekstu zanimljivo promatrati debate o tome da li bi Europska unija trebala imati eksplicitnije kulturne politike i koliko je postojeći odnos prema kulturi u svojoj suštini pravedan, a koliko zapravo posredno nastavlja produbljivati razlike između bogatih i siromašnijih zemalja i na kulturnom planu. Upravo iz takvih razloga u raspravama o kulturnoj politici treba biti detaljno upoznat kako sa principom supsidijarnosti, tako i s implikacijama policyja na nacionalnoj i europskoj razini. Ujedno treba biti i upoznat s djelovanjem putem otvorene metode koordinacije, ali i putem raznih zagovaračkih platformi, sektorskih kampanja ili jednostavno umrežavanja s ostalim kulturnim i drugim organizacijama kako na nacionalnoj tako i na europskoj razini.

Bibliografija:

1. Barnettt, Clive. „Culture, policy and subsidiarity in the European Union: From symbolic identity to the governmentalisation of culture“. *Political Geography* 20/2001., br. 4, 405-426.
2. Colebatch, Hal K. *Policy*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2002.
3. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Region on a European Agenda for Culture in a Globalizing World. Brussels: European Commission, 2007. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0242:FIN:EN:PDF> (23. siječnja 2015).
4. Jenkins, Henry. *Convergence Culture: where old and new media collide*. New York: New York University Press, 2006.
5. Kaufman, Therese i Gerald Raunig. „Anticipating European Cultural Policies. Position Paper on European Cultural Policies“. 2002. URL: <http://eipcp.net/policies/aecp/kaufmann-raunig/en> (23. siječnja 2015).
6. Mercer, Colin, Obuljen, Nina, Primorac, Jaka i Aleksandra Uzelac. *The Culture Strand of the Creative Europe Programme 2014 - 2020*. Note. European Parliament, 2012.
7. Obuljen, Nina. „Aktivnosti EZ i EU na području kulture“. U: *Program Europske unije za kulturu*, ur. Anja Jelavić. Zagreb: Ministarstvo kulture RH, 2007. URL: <http://www.min-kulture.hr/userdocsimages/kkc/Program%20Europske%20unije%20za%20kulturu.pdf> (20. studenog 2014).
8. Petak, Zdravko. Pogovor knjizi H. K. Colebatcha *Policy*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2002.
9. Europska unija. „Pročišćene inačice Ugovora o Europskoj uniji i Ugovora o funkcioniranju Europske unije“, 2010/C83/01. URL: <http://www.mvep.hr/custompages/static/hrv/files/pregovori/111221-lisabonski-prociscena.pdf> (20. studenog 2014).
10. Shore, Chris. In uno plures (?) EU Cultural Policy and the Governance of Europe. *Cultural Analysis* 5/2006., 7-26.
11. Vidmar-Horvat, Ksenija. „The Predicament of Intercultural Dialogue: Reconsidering the Politics of Culture and Identity in the EU“. *Cultural Sociology* 6/2012., br. 1, 27-44.